

Izvorište konfliktne dimenzije hrvatsko-srpskih odnosa¹

DOI: <https://doi.org/10.11567/met.2025.3>

UDK323.1(497.5:497.11)(091)

94(497.5:497.11)

Izvorni znanstveni rad

Zaprimljeno: 17.6.2024.

Prihvaćeno: 14.3.2025

Dr. sc. Saša Mrduljaš

*znanstveni savjetnik, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Split,
Bijankinijeva 13, Split
sasa.mrduljas@pilar.hr*

SAŽETAK

Do osmanskih prodora postojala je relativno jasna prostorna granica koja je odvajala one narodne mase koje će se tijekom 19. i 20. stoljeća oblikovati u hrvatsku i srpsku naciju. Pritom je svaka od njih stoljećima živjela vlastitim političkim i kulturnim životom kao i pod utjecajima različitih, uz ostalo vjerskih, katoličkih odnosno pravoslavnih centara. Osmanski su prodori uzrokovali golema demografska pustošenja ponajprije središnjih hrvatskih zemalja koje Osmanlije nakon zauzeća, sa svrhom revitalizacije, uglavnom naseljavaju pravoslavnim – srpskim življem. Do polovine 18. stoljeća okončavaju se i protuosmanski oslobodilački ratovi te s njima povezani migracijski procesi. Tada se napokon etablira etnička slika na tlu današnje Hrvatske i BiH koja će ostati aktualnom do najnovijeg vremena. Njezina glavna značajka je u izrazitom prostornom isprepletanju katoličke-hrvatske, pravoslavne-srpske te tijekom osmanske vlasti, posredstvom islamizacije formirane muslimanske-bošnjačke zajednice. Samo teritorijalno isprepletanje, u vremenu u kojem se odvijalo te stoljećima iza toga nije produciralo uočljivija protuslovlja između katoličke-hrvatske i pravoslavne-srpske populacije. Moglo bi se reći upravo suprotno, da su za tih stoljeća ispisane i najbolje stranice u sferi hrvatsko-srpskih odnosa, posebice u vojno-krajiškom kontekstu. No, »ulaskom« u 19. stoljeće, u razdoblje formiranja nacija, njihovih ideja i programa prostorna će isprepletenost rezultirati i teritorijalnim »preklapanjem« hrvatskih i srpskih državotvornih ambicija. Iz takvog je suodnosa nužno morala proizići konfliktna dimenzija hrvatsko-srpskih odnosa. Ponajprije zbog izloženosti inozemnim pritiscima te stoga što su se narodne mase još uvijek u znatnoj mjeri nalazile izvan političkih procesa, konfliktna dimenzija zadugo ne stječe odlučujuću ulogu. Štoviše, nerijetko gubi svoj značaj pred pokušajima ostvarenja hrvatsko-srpske političke suradnje, ponajprije u okvirima ideje jugoslavizma. Raspadom Austro-Ugarske te nastankom jugoslavenske države, Hrvati i Srbi, zajedno s »ostalima« napokon će ostati »sami sa sobom« čime će se otvoriti prostor snažnom očitovanju dubokog političkog rascjepa koji među njima postoji.

KLJUČNE RIJEČI: Hrvati, Srbi, Osmansko Carstvo, hrvatsko-srpski odnosi, konflikt.

¹ Ovo je istraživanje provedeno u sklopu projekta »Hrvatski nacionalni identitet: nastanak i osporavanja« koji financira Europska unija – NextGeneration EU (ur. broj projekta: 01/08-73/23-2519-19) te u sklopu znanstveno-istraživačkog projekta »Hrvatska nacionalno-identitetna konstitucija i pokušaji njene negacije« [Znanstveno-istraživački projekt financiran od Središnjeg ureda za Hrvate izvan Republike Hrvatske (2023/24)].

UVOD

Prostor koji bi se na temelju lingvističkog pristupa moglo nazvati središnjim južnoslavenskim prostorom (dalje: *sred. jsl. prostor*), a koji obuhvaća slavensku populaciju međusobno razumljivih narječja i dijalekata diferenciranu u četiri nacije, tj. hrvatsku, bošnjačku, srpsku i crnogorsku, imao je izrazito složen povijesni razvoj pa, uz ostalo, i na razini oblikovanja etničkih identiteta. Nesumnjivo je da već u ranom srednjem vijeku, uz druge, postoje i hrvatska, srpska, bosanska, protocrnogorska (dukljanska) etnička formacija. Međutim, od tih najranijih vremena mijenjale su se njihove značajke. Stanje koje nam je o tom pitanju iskustveno poznato nastaje tek tijekom 19. i 20. stoljeća stvaranjem uvjeta za nastanak nacija. Dakle, takvih etničkih zajednica kod kojih je ukupna populacija »pozvana« da participira u njihovu političkom životu.

Sukladno rečenome, ni hrvatsko-srpske odnose ne može se jednako promatrati i doživljavati u vremenu kad ih definiraju gotovo privatni interesi rodovsko-plemenskog ili, naknadno, feudalnoga vodećeg sloja te u vremenu određenim suvremenim kontekstom (Ćirković, 1975-1976: 268). U tom smislu postoje pojedine linije kontinuiteta, i to od najranijih vremena. No krajnje je neprihvatljivo pridavati im značaj koji nemaju, koji se konstruira kako bi postojeći političko-identitetni sklop dobio zadovoljavajuću formu. Interakcija koja se odvijala u prednacionalnim razdobljima između elita onih narodnih masa iz kojih su iznjedrene hrvatska i srpska nacija, jednako kao i ona koja je postojala na razini »običnog« puka, tek se uvjetno može označavati hrvatsko-srpskom, s obzirom na to da se odvijala u vremenu u kojem njezini nosioci još uvijek temeljnu kolektivnu političku lojalnost nisu zasnivali na vlastitom etnicitetu.

Tek se donekle mogu izvlačiti i paralele između povijesnoga suodnosa koji je među slavenskom populacijom sred. jsl. prostora bio determiniran pripadnošću katolicizmu i pravoslavlju sa suodnosom definiranim pripadnošću nacionalnom hrvatstvu i srpstvu. U oba slučaja postoji opća društvena identifikacija s određenim vrijednosnim sklopom koji istovremeno ima politički značaj te institucionalnu podlogu. Te paralele dodatno osnažuje činjenica da su se ovdašnji katolici u pravilu nacionalno konstituirali kao Hrvati, a pravoslavci kao Srbi. No, mada je katoličko-pravoslavna diferencijacija u prednacionalnom »dobu« uistinu distancirala ovdašnju slavensku populaciju, sadržajno je odudarala od nacionalne. Temeljila se na lojalnosti vjersko-civilizacijskom okviru, a ne etnicitetu (Lerotić, 1983: 275). S druge strane, točno je da su se u pravilu katolici konstituirali u Hrvate a pravo-

slavci u Srbe, no riječ je o rezultatu povijesnog razvoja koji je mogao biti i drukčiji, odnosno koji u slučaju oblikovanja crnogorskog identiteta i jest drukčiji.

Prikazane napomene ovdje su dane ponajprije kako bismo istaknuli koliko je zahtjevno razmatranje etničkih, posebice ovdašnjih identiteta i suodnosa. Istodobno, time što je nacionalna pripadnost »opća stvar«, što je prožeta političnošću, očekivano je da su viđenja povijesnosti vlastitoga, ali i etniciteta s kojima postoji izvjestan »spor«, uvelike kontaminirana željenim predodžbama. Takvo je stanje posebice prisutno u sferi doživljaja hrvatsko-srpskih odnosa s obzirom na to da je recentnom prošlošću, obilježenom ratnim sukobima i stradanjima pružen i znatan poticaj crno-bijeloj simplifikaciji i onoga što bi se moglo smatrati povijesnom dimenzijom hrvatsko-srpskih odnosa. Svjesni tih realiteta, u priloženom radu, koji zahtjeva koncizno sagledavanje hrvatsko-srpskog povijesnog konteksta pokušat ćemo detektirati okolnosti u kojima odnosi između hrvatske i srpske zajednice uopće stječu svoju konfliktno-poticaјnu dimenziju. Kako je onaj temeljni, inicijalni poticaj došao iz uloge koju je na ovdašnjim prostorima imalo Osmansko Carstvo, razmatranje otpočinjemo razdobljem njegova prodora na tlu jugoistočne Europe, a završavamo vremenom uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Do njezina su se nastanka iskristalizirale hrvatska i srpska nacionalna ideja kao i razlozi protuslovlja među njima.

1. OSMANSKO CARSTVO I ETNIČKI PROCESI UNUTAR SREDIŠNJEG JUŽNOSLAVENSKOG PROSTORA

Neposredno prije osmanskoga osvajačkog vala polovinom 15. stoljeća linija vjerskog podvajanja između katolicizma i pravoslavlja unutar, lingvistički gledano, središnjega južnoslavenskog prostora (teritoriji nastanjeni Hrvatima, Bošnjacima, Srbima, Crnogorcima) išla je rijekom Drinom, istočnim obroncima Veleža te Popovim poljem završavajući na sjevernim i istočnim granicama Konavala (Ančić, 2005: 44-46, 54-57; Korać, 2007: 25-29; Vidović, 2010: 285-286). Na tlu današnje Crne Gore katoličke su bile primorske komune, tj. Kotor, Budva, Bar, Ulcinj te krajevi nastanjeni Albancima uz današnju crnogorsko-albansku granicu. Ostatak primorja glavninom je bio nastanjen pravoslavnim življem kao i gotovo cjelokupno crnogorsko zaleđe.

Osim te razdiobe u svakoj od dviju vjerskih zona sred. jsl. prostora postojala je političko-teritorijalna heterogenost. U katoličkoj se sferi nalazila Kraljevina Hrvatska i Dalmacija usko povezana s Kraljevinom Slavonijom

(današnja središnja Hrvatska i sjeverozapadna Bosna); Kraljevina Bosna čiji vladari 1461. primaju krunu od strane papinstva; Dubrovnik koji postupno prerasta u samostalnu republiku; dalmatinske komune s visokim stupnjem samobitnosti koje se od početaka 15. vijeka nalaze pod mletačkom vlašću. Istra se dijelom nalazila pod upravom Venecije, a dijelom u okvirima Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti, dok su današnja Slavonija i Srijem bili u sklopu Ugarske. U pravoslavnoj je zoni političko-teritorijalna heterogenost bila znatno manja. Taj se prostor uglavnom nalazio u okvirima Despotovine Srbije. Dio današnje Crne Gore, tj. Zeta, bio je pod lokalnom dinastijom Crnojevića. Dijelovi istočne Hercegovine, zapadne Raške, kao i zapadni dio Crne Gore još su od 1371. do 1378. potpali pod bosanske vladare. Tijekom prve polovine 15. vijeka njihova je vlast nad tim krajevima bila nominalna s obzirom na to da ga, zajedno sa zapadnijim posjedima, drže pripadnici vlasteoskog roda Hranića-Kosača (Ćirković, 1964).

Da je prikazana teritorijalna konfiguracija nastavila trajati ili da se mijenjala dotadašnjim, ne posebno radikalnim ritmom pitanje je kako bi se na sred. jsl. prostoru odvijali etnički procesi te čime bi u konačnici rezultirali. Izvjesno je da je vjerska razdioba sprečavala etničku unifikaciju između katolika i pravoslavaca. No, kako bi se etnički procesi odvijali unutar svake od dviju vjerskih zona sred. jsl. prostora? Može se pretpostaviti da, sukladno slici kakva je postojala polovinom 15. vijeka, definiranom jasnom katoličko-pravoslavnom linijom razdvajanja, znatnija protuslovlja i ne bi proizlazila na toj relaciji uz moguću iznimku graničnih humskih, tj. hercegovačkih krajeva. Vjerojatno je da bi rečena protuslovlja ponajprije proizlazila iz hrvatsko-slavonskog te hrvatsko-bosanskog konteksta, odnosno srpsko-zetskog te srpsko-bugarsko-makedonskog u istočnim i južnim dijelovima današnje Srbije. Međutim ukupan dotadašnji politički, teritorijalni, društveni, kulturni razvoj sred. jsl. prostora iz korijena je preusmjeren osmanskim osvajanjima i stoljetnom dominacijom, a potom kršćanskom rekonkvistom. Tim je tijekom potaknuo pet izrazito dalekosežnih procesa u sferi ovdašnjih etničkih realiteta i (su)odnosa:

1) Unatoč silovitosti osmanskih osvajanja i popratnih razaranja, zbog relativno brzog osvojenja, prostori su današnje Srbije (bez Vojvodine) i Kosova, istočne polovine BiH te Crne Gore uspjeli sačuvati glavninu svoje populacije. Nasuprot tome, približno na liniji Klis – Jajce – Doboj – Srebrenik – Janja uspostavljena je nakon pada glavnine Bosne 1463. snažna ugarsko-hrvatsko-bosanska obrambena linija. Osmanlijama će trebati 130 godina da

tu liniju pomaknu nekih 130 – 150 kilometara zapadnije; na potez Karlobag – Otočac – Slunj – Karlovac – Sisak – Đurđevac. U tom napredovanju potpuno su demografski opustošili osvajane hrvatsko-bosansko-slavonske krajeve između dviju spomenutih linija. Djelomičnu su iznimku predstavljali dijelovi današnje Slavonije s obzirom na to da je ta zemlja zbog donekle kratkog perioda zauzeća uspjela sačuvati dio domicilnog življa. Također, posve je depopuliziran i teritorij današnje Vojvodine pri čemu je praktički nestalo njezina nekadašnjega, pretežito mađarskog življa. Dva vijeka kasnije, no u drugim okolnostima, radikalnu će depopulaciju doživjeti i prostori ranosrednjovjekovne srpske državne jezgre; Raška i Kosovo (Čubrilović, 1959: 840-853);

2) Nakon zauzeća osvojenih ali opustošenih krajeva današnje Hrvatske i Bosne, Osmanlije ih sa svrhom revitalizacije masovno naseljavaju pravoslavnom-srpskom populacijom novoštokavsko-ijekavskog govora koji svoje izvorište ima na tlu istočne Hercegovine, Crne Gore i vjerojatno gornjeg Podrinja (Ivić, 1986: 42-43, 57-58, 64, 74). U manjoj mjeri isti će teritoriji biti kolonizirani i katoličkim-hrvatskim življem te muslimanskim-bošnjačkim. Tim će promjenama vjersko-etnički karakter opustošenih te naknadno koloniziranih prostora biti temeljito izmijenjen (vidjeti: Karta br. 1 i Karta br. 2);

3) Treći proces od dalekosežnog značaja bio je u islamizaciji ponajprije autohtonog bosanskog te dijelom humskog življa. Ona svoje masovne razmjere ima šezdesetak godina nakon pada Bosne, tj. od 1520. do 1530. godine. Usko je povezana s konfrontacijom Osmanlija sa zapadnim, katoličkim kršćanima, što ih je potaknulo na urušavanje katoličke infrastrukture na tlu današnje BiH kao preduvjeta za kasniju islamizaciju. Dovoljno je napomenuti da su prije osmanskih osvajanja na tlu BiH postojala četrdeset i tri samo franjevačka samostana, dok su kraj Bečkog rata (Vasilj i dr., 1993: 53-56), koncem 17. stoljeća dočekala svega tri (Kraljeva Sutjeska, Fojnica, Kreševo). Nepovjerenje koje su Osmanlije imale prema katolicima našlo je svog izričaja i u masovnoj islamizaciji Albanaca koja će se odvijati stotinjak godina iza one provedene u Bosni (Filipović, 1976: 395-396; Hrabak, 1997: 271-272). Islamizacijom većeg ili znatnog dijela bosansko-humskog življa stvorena je nova, bošnjačka etnička formacija koja će svoju egzistenciju usko povezati sa sudbinom Osmanskog Carstva. Njezinim će dijelom postati i manje islamizirane skupine ponajviše (porijeklom) iz Slavonije, a zatim i iz Sandžaka;

4) Uza sve negativne procese koje su potaknuli, Osmanlije su svojim osvajanjima indirektno utjecali na političko, kulturno i društveno objedinjavanje ovdašnje katoličke populacije prethodno razdvojene između više državnih

tvorevina. Osmanske navale su potaknule stapanje ostataka Kraljevine Hrvatske i Dalmacije te Kraljevine Slavonije u jedinstvenu Kraljevinu unutar koje će, zbog akumuliranog političkog značaja vremenom prevladati hrvatsko ime (dalje: *Hrvatska*). Osmanskim uništenjem Kraljevine Bosne te islamizacijom glavnine njezina stanovništva preostaci katoličke populacije se olakšano integriraju u jedinstvenu kulturnu cjelinu s ostalim katolicima sred. jsl. prostora. Istodobno bosanska franjevačka provincija okuplja sve katolike pod osmanskom vlašću te oni zajedno sa katolicima iz preostalog dijela Hrvatske te iz tadašnje Dalmacije sudjeluju u istim kulturno-vjerskim tokovima. Pa i onima koji se odnose na procese ujednačavanja jezika koji poseban značaj stječu od početaka 16. vijeka korištenjem istih crkvenih knjiga (Matasović, 2011: 84). Ujedno, osmanske su navale stvorile ujednačen politički, protuosmanski senzibilitet, potaknule društvenu koheziju koja će doći do izražaja i u inozemnim centrima. Npr. u Rimu ili Veneciji gdje pod okriljem crkve dolazi do okupljanja oko istih institucija, udruženja, bratovština (Čoralić, 2004: 120-132). Prikazana integracija slavenske katoličke populacije sred. jsl. prostora predstavljat će presudan preduvjet njezinu naknadnom oblikovanju u hrvatsku naciju;

5. Sukladno svojoj prethodnoj, u formi nekad katoličke kraljevine/kneževine Duklje, izraženoj državnosti, Zeta je pod srpskom vlašću i nakon pravoslavizacije velike većine njezina življa zadržala izvjesne oblike samosvojnosti koji su po raspadu Srpskog Carstva početkom druge polovine 14. vijeka omogućili njezinu državnu regeneraciju. Pred osmanskim navalama, unutar geopolitički najbranjivijeg dijela Zete, u podllovčenskoj Crnoj Gori formira se novo državno središte koje će unatoč okupaciji očuvati određenu autonomiju pod osmanskom vlašću (Đurđev, 1953: 60, 114-115). Okosnicu tog dijela današnje Crne Gore predstavljat će 1486. uspostavljeni cetinjski manastir istodobno i centar mitropolije koja će svojim utjecajem znatno nadilaziti podllovčenski okvir. S tih će pozicija Crnogorci krajem 17. vijeka otpočeti intenzivnu oslobodilačku borbu koja će rezultirati nastankom samostalne države i pravoslavne crkve. Upravo će protuosmanska borba dovesti do širenja Crne Gore približno do današnjih granica te utjecati na oblikovanje posebne crnogorske samosvijesti stvarajući preduvjete za nastanak crnogorske nacije.

Uz osmanske navale svoj su utjecaj na konstituiranje ovdašnje etničke slike, a time i međuetničkih odnosa, imali i protuosmanski oslobodilački ratovi (Bečki rat 1683/4-99, Mali rat 1714/6-1718, Austrijsko-turski rat 1737-39, Dubički rat 1788-91). Za Bečkog rata dolazi do masovnog iseljavanja mu-

slimanske populacije s oslobođenog dijela današnje Hrvatske i njezina preseljavanja, uglavnom u Bosnu. Istodobno se iz te zemlje prema prostorima današnje Hrvatske pokreću masovne migracije katoličkog življa, a manjim dijelom i pravoslavnog. Tijekom tog, te rata iz 1737-39., dolazi i do masovnog iseljavanja Srba, ponajprije iz jugozapadne Srbije i s Kosova, uglavnom u smjeru Vojvodine.

U kontekstu prostora što ga zauzimaju današnja Hrvatska (56 538 km²) i BiH (51 129 km²) rezultat tih završnih etničkih promjena bio je u tome da je na tlu Hrvatske srpska populacija sačinjavala približno 17% od ukupnog stanovništva (Pojatina, 1987: 228, 230; Žerjavić, 1993: 70) dok su većinski srpska naselja, s gravitirajućim nenaseljenim krajevima obuhvaćala blizu 24% njezina teritorija (proračun autora prema: Karta br. 1). Na tlu BiH prije osmanskih osvajanja većinski srpski prostori, locirani u istočnoj Hercegovini i gornjem Podrinju zauzimali su otprilike 10% teritorija (proračun autora prema: Karta br. 2). Nakon stabilizacije etničkih procesa, Srbi vremenom postaju relativnom većinom u BiH. U toj je zemlji po prvom suvremenom popisu, onom iz 1879., bilo 42,8% pravoslavaca, u osnovi Srba; 38,7% muslimana-Bošnjaka; 18,1% katolika-Hrvata. Ti će se omjeri donekle promijeniti do raspada Austro-Ugarske zbog iseljavanja Bošnjaka u ostatke Osmanskog Carstva i useljavanja pretežito katoličke populacije, uglavnom Hrvata. Tako će u BiH po popisu iz 1921. biti 43,9% pravoslavnih, 31,1% muslimana te 24,0% katolika (Marić, 1996: 20, 89). Pritom su većinski srpska naselja s gravitirajućim nenaseljenim krajevima zauzimala približno 52% teritorija BiH, bošnjačka otprilike 28,5% a hrvatska nekih 19,5% bosansko-hercegovačke prostornosti (Mrduljaš, 2008: 227).

Poseban značaj za hrvatsku nacionalnu konstituciju imat će pad Dubrovačke Republike za Napoleonovih ratova te naknadna integracija njezine prostornosti u okvire austrijske Kraljevine Dalmacije. Time je izbjegnuta mogućnost da se na temelju stoljetne dubrovačke državnosti i na taj način stvorene identifikacije s Dubrovnikom (Kunčević, 2017: 72, 79, 81) eventualno oblikuje posebna, dubrovačka nacionalna svijest. Umjesto toga, uz određena te prilikama uvjetovana »odstupanja«, stanovništvo je nekadašnje Republike, zajedno s ostalom katoličkom-hrvatskom populacijom Dalmacije, uključujući i onu današnjega crnogorskog primorja, postalo dijelom procesa koji su vodili hrvatskoj nacionalnoj konstituciji.

Kako se iz priloženog vidi, razdoblje osmanske dominacije je u bitnome promijenilo karakter ovdašnjih etničkih odnosa potičući procese etničkih ispreplitanja, stvaranja novih oblika etničke samosvijesti te samih etničkih

formacija. Tijekom tih procesa (buduća) hrvatska i srpska populacija našle su se u međusobnom dodiru na golemom prostoru od Podunavlja do Jadrana. Razumljivo da se time otpočela odvijati izrazito složena interakcija između dviju zajednica. Iz današnje perspektive, a sukladno samoj temi rada, može se postaviti pitanje pojavljuje li se već u toj inicijalnoj, razdobljem osmanskih navala određenoj vremenskoj dionici, za koje dolazi do međuetničkog ispreplitanja, i konfliktne dimenzija, uvjetno rečeno, hrvatsko-srpskih odnosa?

Primjetno je da u osmanskim prodorima i demografskim pustošenjima hrvatsko-slavonsko-bosanskih graničnih prostora sudjeluje i dio pravoslavne-srpske populacije u vlaškom statusu (Vasić, 1967: 32–44, 50–52, 146–147). No teško da bi se u tom vidu djelovanja trebalo tražiti zametke naknadnoga, destruktivnog razvoja hrvatsko-srpskih odnosa. Ne samo stoga što se osvajanja i pustošenje odvijaju pod vodstvom i u interesu Osmanlija, nego i stoga što u njima, osim dijela muslimanske-bošnjačke populacije sudjeluje i dio katoličke-hrvatske koja se također nalazila u vlaškom statusu (Kužić, 1997: 100–101, 112–115, 119). Uzroke spomenute, konfliktne dimenzije ne bi trebalo tražiti ni u pritisku koji je Pečka patrijaršija vršila prema katolicima pod osmanskim vlašću, niti u pritisku što ga je katolička crkva provodila prema pravoslavnom življu slobodnih dijelova Hrvatske i Dalmacije (Bogović, 1982: 147–148; Hadrovics, 2000: 79–80). U oba se slučaja radilo o crkvenoj, prozelitskoj politici omogućenoj od državnih struktura koje nisu bile motivirane neakvim srpskim ili hrvatskim interesima i ciljevima. Tijekom osmanske dominacije, sukladno golemim etničkim preinakama, stvorene su odgovarajuće pretpostavke za nastanak konfliktne dimenzije, i to ne samo u sferi hrvatsko-srpskih odnosa, no njezinu pojavu ipak valja potražiti u vremenima koja će uslijediti znatno kasnije.

2. HRVATSKE POLITIČKE POZICIJE UZROKOVANE (PROTU) OSMANSKIM NAVALAMA

Uključivanje Hrvatske u protuosmanske obrambene napore započelo je još krajem 14. stoljeća. Znatno prije nego što je direktno ugrožena osmanskim prodorima koji će uslijediti po padu Bosne 1463. Tada, zajedno s dijelovima Bosanskog Kraljevstva postaje prvom linijom protuosmanske obrane. U sklopu obrambenih napora na tlu Hrvatske i Bosne bit će oblikovan cijeli obrambeni sustav u vidu senjske kapetanije te jajačke i srebreničke banovine. Glavni nositelj obrane bilo je plemstvo sa svojim utvrdama i vojnim snagama. Pritom se radilo o ratovanju koje nije imalo ekvivalente u dota-

dašnjim, unutarkršćanskim sukobima. Osmanlije su uništavale i robile populaciju branjenog pojasa čime su potkopavale njegovu logističku osnovu. Takav, totalni, ujedno vjerski rat zahtijevao je angažman ukupnog stanovništva pa i posredstvom insurekcije, tj. sveopćeg ustanka (»svaki muškarac bez izuzetka, ako se može smatrati sposobnim za oružje«) (Klaić, 1959: 422). U mletačkoj Dalmaciji najznačajniji vid obrambenog angažmana lokalnog stanovništva očitovao se u njegovu uključivanju u profesionalne pukovnije prekomorske pješadije te u formacije teritorijalne obrane tzv. černide (Markulin, 258-259).

Koliki je značaj pridavan obrani, svjedoči sam izbor Habsburške dinastije za hrvatske kraljeve 1527. Riječ je bila o dinastiji čiji su pripadnici nosili titulu careva Svetog Rimskog Carstva, vladali prostorima današnje Austrije, Slovenije, Nizozemske, Belgije, većim dijelom Italije, Španjolskom i njezinim kolonijama. Rečeni je izbor bio motiviran uvjerenjem da će se osloncem na Habsburge ne samo uspjeti obraniti preostale dijelove Hrvatske, nego i osloboditi zauzete krajeve. No, osmanska vojna nadmoć potrajala je sve do Bitke kod Siska 1593., odnosno do okončanja Dugog rata (1593-1606) kad nastupa svojevrsna ravnoteža snaga. Ona će biti »poremećena« u kršćansku korist tek za Bečkog rata kad je oslobođena gotovo kompletna Ugarska. Međutim, na hrvatskom tlu oslobodilački naponi su zaustavljeni na Savi, Uni i Dinari. Naredni ratovi tijekom 18. stoljeća donijet će samo manje teritorijalne promjene u hrvatsku korist stvarajući preduvjete za današnju granicu između Hrvatske i BiH.

Svi ti, nekad hrvatski državni teritoriji koji su ostali pod osmanskom vlašću i u sklopu Bosanskog pašaluka utemeljenog do 1580., promatrani su, ne samo iz hrvatske perspektive, kao dijelovi Hrvatske pod okupacijom; kao »Turska Hrvatska« i »Turska Dalmacija« (Staničić, 2002: 95-96; Szabo, 2007: 46-66). Kao teritoriji koje bi u povoljnim prilikama valjalo osloboditi i vratiti u okvir kojem su nekoć pripadali. Dakle, još u prednacionalno doba, na temelju povijesnih spoznaja o Hrvatskom Kraljevstvu, nositelji hrvatske državne svijesti računali su s tim da trebaju biti oslobođeni i krajevi približno do linije Vrbasa i Neretve. I takav stav unutar civilizacijskog kruga kojem je pripadala Hrvatska nitko nije problematizirao niti je mogao problematizirati.

Hrvatski teritoriji koji su i nakon spomenutih ratova ostali pod Osmanlijama nisu uspjeli biti oslobođeni i stoga što su se etničke prilike u njima radikalno promijenile. Tijekom oslobodilačkih operacija, tamo gdje se pod Osmanlijama održalo katoličko stanovništvo, ono je odreda pružalo po-

dršku prodorima kršćansko-katoličkih snaga pridonoseći njihovoj uspješnosti. Najčešće je to činilo vođeno svojim svećenicima. Tako je u Slavoniji ostala zapažena uloga Luke Ibrišimovića, u Lici Marka Mesića, u Dalmaciji Stjepana Sorića. No na znatnom dijelu okupiranih hrvatskih teritorija više nije bilo katoličke-hrvatske populacije na koju bi se moglo osloniti. Umjesto toga nailazilo se na muslimanski-bošnjački živalj koji se snažno odupirao rekonkvisti braneći pozicije Osmanskog Carstva. U još većoj mjeri nailazilo se na pravoslavni-srpski živalj koji je teško podnosio osmansku vlast, ali za koji nije bila posebno poželjna ni mogućnost potpadanja pod katoličke vladare.

Osim toga što se u oslobodilačkim ratovima nije doseglo predosmanske, povijesne granice Hrvatske, što se nije moglo računati s »katoličkim žarom« glavnine stanovništva hrvatskih teritorija koji su ostali pod Osmanlijama, još je jedan problem snažno i dugoročno utjecao na hrvatske političke pozicije. Riječ je o vremenu u kojem je plemstvo, ponajprije vlastela, zalažući se za vlastite pozicije, branila i značajke hrvatske državnosti prema kralju i njegovim apsolutističkim tendencijama. Što je plemstvo bilo snažnije, manji je bio utjecaj vladara i obratno. U tom srazu, u uvjetima u kojima hrvatsko plemstvo gubi sposobnost financiranja obrane, postupno, od polovine 16. vijeka, jačaju vladarske pozicije na tlu »ostataka ostataka« Hrvatske. Do te mjere da na znatnom dijelu pograničnih krajeva habsburška vlast dokida ingerencije hrvatskog bana i Sabora, a time i lokalnog plemstva. Vremenom svodi te teritorije na razinu habsburških mini-država u vidu Hrvatske vojne krajine locirane oko Otočca, Slunja, Ogulina te Slavonske vojne krajine smještene oko Ivanić Grada, Koprivnice i Đurđevca. Od približno 16 800 km², koliko su polovinom 17. vijeka, po okončanju osmanske ekspanzije, zauzimali obranjeni dijelovi Hrvatske, pod autonomnom je vlašću njezinih institucija bilo 10 600 km² (63%), a pod habsburškim Vojnim krajinama 6200 km² (37%) (Regan, 2003: 182) (vidjeti: Karta br. 2). Takav je odnos prema hrvatskom plemstvu, indirektno prema Hrvatskoj, između ostaloga, i potaknuo na pobunu vodeće hrvatske velikaške obitelji Petra Zrinskog i Krste Frankopana. Pobuna je rezultirala neuspjehom, njihovim pogubljenjem 1671. i konfiskacijom imovine u korist Dvora. Tako je Hrvatska ostala bez dvije najsnažnije vlastelinske obitelji koje su, uvjetno rečeno, stajale na obrani »njezinih« pozicija (Margetić, 1991: 51).

Spomenutim udarom na hrvatsko plemstvo i to neposredno prije Bečkog rata, Habsburška je dinastija umanjila prepreke pred inkorporacijom znatnih dijelova oslobođenih područja u vojno-krajiški sustav. Tako su jugoi-

stočna Lika, Kordun, vremenom i Banovina, zatim Moslavina, južni dijelovi današnje Slavonije i Srijema postali dijelom proširene Vojne krajine nalazeći se izvan dosega vlasti hrvatskog bana i Sabora. Formalno je i »velika« Vojna krajina, kao i njezina manja prethodnica smatrana, pa i od strane samog Dvora, dijelom Hrvatske, no ona to realno nije bila. Poslije oslobodilačkih ratova Hrvatska je zauzimala 42 532 km². No pod autonomnom hrvatskom upravom (dalje: *Provincijal*) bilo je 23 810 km² (56%), a u sustavu Vojne krajine 18 722 km² (44%) (Pavličević, 1996: 88-91) (vidjeti: Karta br. 3). Pritom je Vojna krajina teritorijalno razdvajala Provincijal u zapadnoj Slavoniji protežući se od Save do Drave. Bitno je naglasiti da postojanjem Vojne krajine nisu samo učvršćivane vladarske pozicije na tlu Hrvatske, nego je istodobno Dvor osiguravao jeftinu vojnu silu za sukobe po Europi, dakle na Zapadu. Nakon Bečkog rata Osmanlije su izgubile ofenzivnu sposobnost te krajišnici proširene Vojne krajine u osnovi i nisu ratovali protiv »Turaka«.

Uski obalni pojas današnje Dalmacije s otocima (»stare stečevine«), koji nikad nije pao pod Osmanlije, te oslobođeni dalmatinski prostori (»nove« i »najnovije stečevine«) bili su pod vlašću Mletačke Republike te kao takvi nisu ni mogli biti dijelom habsburške Hrvatske. No nakon pada Venecije Dalmacija dolazi pod Prvu austrijsku upravu 1797. – 1805. Već prilikom uspostave habsburške vlasti vodeći krugovi u Dalmaciji traže njezino pripojenje Hrvatskoj (Novak, 2004: 58-61). No sukladno vladarskim kalkulacijama, taj je zahtjev odbijen što će ostati konstantom i tijekom Druge, dugotrajne austrijske uprave 1813. – 1918. Za njezina trajanja dalmatinski prostori, protežući se do Bara, funkcioniraju u formi Kraljevine Dalmacije. Pritom će austrijska uprava zadugo pogodovati talijansko-jezičnoj komponenti unutar nje, što će se donekle promijeniti ujedinjenjem Italije 1861. i pojavom iredentizma. U Markgrofoviji Istri, koja je bila dijelom Austrijskog primorja, nadmoć talijanske zajednice pod austrijskom će se vlašću trajno održavati, dakle i nakon pojave iredentizma usmjerenog i na stjecanje Istre. U tim uvjetima, zbog doseljavanja Talijana i talijanizacije, udio će Hrvata u današnjem hrvatskom djelu Istre kontinuirano opadati. Tako će Hrvati, ukoliko ih se »definira« kroz diskutabilnu prizmu popisnog, jezičnog izjašnjavanja, od apsolutne većine polovinom 19. vijeka (76,9% – 1846. god.) biti svedeni na relativnu do vremena raspada Austro-Ugarske (47,6% – 1910. god.) (Žerjavić, 1993: 637-638, 649).

U takvim uvjetima, s teritorijalno-politički rascjepkanim slobodnim teritorijima, s trajno od Osmanlija okupiranim središnjim dijelovima svog prostora, sada glavninom nastanjenim nehrvatskom populacijom, Hrvati

su »dočekali« otpočinjanje nacionalno-formativnih procesa. Njihovom inicijacijom, a zatim i postupnim oblikovanjem nacija te nacionalnih ideja i ciljeva, dolazi do sloma gotovo tisućljetnog političko-povijesnog modela posredstvom kojeg je, ne samo pod habsburškim žezlom, bilo moguće držati na okupu različite etničke zajednice bez »njihova« problematiziranja državnog okvira unutar kojeg se nalaze. Modela kod kojeg su presudnu ulogu imali vladar, plemstvo i crkva dok su »narodne mase« bile izvan procesa odlučivanja. Takvog u kojem su staleške pozicije i prava činile duboki društveni rascjep i u kojem je presudan kolektivni identitet bio onaj zasnovan na vjeri. S obzirom na rečeno, za pripadnike je prednacionalnog hrvatskog korpusa sve do 19. vijeka bilo presudno da žive pod katoličkim vladarima i vlašću. S tog aspekta gledano, razumljiva je npr. stoljetna suradnja i ispreplitanje hrvatskog i mađarskog plemstva ili što su Hrvati Dalmacije ostali zadnji na braniku Mletačke Republike prilikom njezina pada (Čoralić, 2009: 33). Međutim, tijekom 19. stoljeća odnosi unutar okvira pod habsburškom vlašću »odjednom« otpočinju biti presudno determinirani nacionalnim identitetima i ciljevima. Zapravo tek od ovog vremena hrvatske pozicije otpočinje određivati njemačko-mađarsko-talijanski identitetno-politički kontekst.

Sukladno etničkim značajkama kruga uz koji je primarno bila vezana, povijesnoj ulozi koju je imala unutar njega, Habsburška dinastija stječe značajke promotora (austro)njemačkih interesa pa i (naknadnim) osloncem na njemačku državu uspostavljenu 1871. Iz te njemačke, odnosno austro-njemačke perspektive težilo se kompromisu s Mađarima, uz ostalo i zbog bojazni od panslavizma (Kann, 337-338). Sami Mađari su znatno stradali za osmanskih navala te njihov kapacitet ni izbliza nije bio onakav kakav su imali prije osmanskih osvajanja. No u etničkom su smislu sačuvali svoje vitalne, središnje etničke teritorije, a na temelju povijesnog prava i granice predosmanske Ugarske od 282 870 km² unutar koje su nakon protuosmanskih oslobodilačkih ratova predstavljali oko polovine stanovništva (Györe i Fajfer, 2017: 94).

Oblikovanjem mađarske nacije i ideje, zatim habsburško-njemačkom protekcijom Mađara i njihovih asimilatorskih zahtjeva, dotadašnja državna zajednica između Hrvatske i Ugarske, koja je stoljećima uspješno funkcionirala, postaje krajnje nepoželjnom za Hrvate. Posebice nakon postignutog (austro)njemačko-mađarskog dogovora 1867. kojim je dotadašnja Austrijska Carevina transformirana u Austro-Ugarsku. Hrvatska, tada još uvijek podvojena na Provincijal i Vojnu krajinu, koja će joj biti inkorporirana tek

1871/81., bez etnički hrvatskog Međimurja direktno uključenog u Ugarsku (1861), kojoj tada pripada i današnja Baranja, dovedena je u poziciju da 1868. prihvati Nagodbu s Mađarima kojom će sve do raspada Austro-Ugarske 1918. biti sputavane hrvatske pozicije. Pritom se ne smije izgubiti iz vida da je tadašnji mađarski pritisak na Hrvatsku bio rezultatom (austro)njemačke politike koja je u slučaju mađarskih raskoraka s njom bila u stanju vrlo se efikasno razračunati s Mađarima (Hanák, 1995: 190).

Do koje je mjere dotadašnja državna zajednica izgubila smisao za Hrvate možda najbolje svjedoči to što je u BiH, od kraja osamdesetih do prekretnice 19. u 20. stoljeće protežirano oblikovanje bošnjačke nacije od tamošnjih muslimana, pravoslavaca i katolika (Đaković, 1985: 151-155). Dakle, ne samo što se nije razmatralo pitanje povratka Hrvatskoj onih hrvatskih teritorija koji su do 1878. ostali dijelom osmanskog Bosanskog vilajeta, jasno kao ni pitanje pripajanja BiH Hrvatskoj, nego se i od katoličke populacije koja je povijesno pripadala hrvatskom državnom okviru te bosansko-katoličke koja se pod stoljetnim osmanskim pritiskom stapala u hrvatsku narodnosnu cjelinu težilo stvoriti segment bošnjačke nacije.

Sukladno vremenu u kojem se živjelo te u susretu sa svim realitetima koje je ono nosilo sa sobom, promotorima je hrvatske nacionalne misli bilo očito da je dotadašnji političko-civilizacijski okvir iscrpio svoj značaj. Da su u novim okolnostima, zapadni centri s kojima se povijesno suživjelo i u njima tražilo oslonca u protuosmanskim sukobima, u odnosu prema Hrvatskoj stekli neprijateljske značajke. I tek se tada, u sklopu oblikovanja nacionalne samosvijesti razvija i ideja o potrebi hrvatske državne samostalnosti. Naknadno će nastati mit o »tisućljetnom snu« o samostalnoj hrvatskoj državi, no realno taj je »san« produkt novijeg doba, odnosno polovine 19. stoljeća.

Do tog razdoblja, do intenziviranja nacionalno-formativnih procesa iz stoljetne i svakodnevne društvene interakcije između hrvatskog i srpskog življa još uvijek nije bila oblikovna konfliktna dimenzija hrvatsko-srpskih odnosa. Napomenuli smo da njezino izvorište ne treba dovoditi u kontekst sudjelovanja u osmanskim prodorima ni crkvenih, bilo katoličkih bilo pravoslavnih presizanja. No, često se kao početni vid njihove pojave ističe što se vladarska kuća u procesu separacije Vojne krajine koristila i pravoslavnim-srpskim stanovništvom koje pristiže s osmanske teritorije od kraja 16. stoljeća u okolinu Otočca i Ogulina te Ivanić Grada i Koprivnice. U hrvatskom društvu postoje percepcije po kojima je navodno već tada postojala tendencija kod srpskog življa prema rastakanju Hrvatske (Mandić, 1990:

164-165). U srpskom društvu su pak proširena gledišta po kojemu se upravo u to vrijeme oblikuje zazor unutar dijelova hrvatskog društva prema Srbima jer su na tlu »ostataka ostataka Hrvatske« navodno stjecali povlašteni položaj (Krestić, 1994: 230).

Međutim teško da i spomenuta viđenja mogu izdržati povijesnu kritiku. Populacija koja je pristizala na teritorij inicijalne, manje Vojne krajine sastojala i od katolika [(novo)štokavski ikavci i ijekavci] i od pravoslavača (novoštokavski ijekavci), a njoj se, želeći se riješiti pritiska plemstva, pridruživao i domicilni katolički živalj (čakavskog i kajkavskog narječja) (Lončarić, 2018: 306). Stoga je već u te dvije inicijalne Vojne krajine katolička populacija bila većinskom (vidjeti: Karta br. 2). Tako je bilo i u »proširenoj« Vojnoj krajini u kojoj je, na teritoriju današnje Hrvatske, po popisu iz 1857. katolika bilo 58,7% a pravoslavnih 41,3% (regimente: Lička: katolici 33,6% - pravoslavci 66,4%; Otočaćka: 54,7-45,3; Ogulinska: 53,7-46,3; Slunjska: 48,8-51,2; Prva banska: 33,2-66,8; Druga banska: 36,4-63,6; Križevačka: 73-26,9; Đurđevačka: 78,8-21,2; Gradiška: 75,8-24,2; Brodska: 92,4-7,6) (Kaser, 1997: 187) (vidjeti: Karta br. 3). Zapravo, moglo bi se reći upravo suprotno, tj. da je vojno-krajiška dionica jedna od najboljih stranica zajedničke hrvatsko-srpske povijesti koju nema smisla kontaminirati naknadnim iskustvima. Činjenica je da su Hrvati i Srbi kao krajišnici jako dugo zajednički živjeli, ratovali i ginuli, za što je bilo potreban međusobni oslonac i povjerenje. Na kraju krajeva, kad se povijesno istopio povlašteni položaj krajišnika, ako je to ikad i bio, Hrvati i Srbi su zajednički tražili inkorporaciju Vojne krajine u okvire banske Hrvatske, što je i postignuto 1871/81. (Valentić, 1971: 527-528). Time je ta dionica povijesti okončana bez svih onih opterećenja u međusobnim odnosima koja se približno tada i počinju pojavljivati.

U oslobođenim dijelovima Dalmacije Mlečani su uspostavili vlastiti vojno-krajiški sustav koji međutim nikada nije valjano zaživio. Tim više što nakon 1718. više nije bilo ratova s »Turcima« dok sama Mletačka Republika nestaje 1797. U samom dalmatinskom zaleđu, u krajevima u kojima su se najduže održavali krajiško-arhaični oblici života i koji su glavninom graničili prema Osmanlijama živjelo je otprilike 72% katolika i 28% pravoslavača (Mrduljaš, 371, 374). Dakle, ni na dalmatinskom se tlu krajiško-separatne tendencije, kakvih je bilo ali u odnosu na mletački »stari posjed«, ne mogu pripisivati Srbima. Štoviše, sve do dinamiziranja nacionalno-formativnih procesa Hrvati i Srbi su zajedno istupali u korist pripojenja Dalmacije Hrvatskoj (Novak, 2004: 130-132, 161; Perović, 2017: 216). Da u samoj Dalmaciji, podjedna-

ko kao i u Kraljevini Hrvatskoj, hrvatsko-srpski odnosi nisu sa sobom nosili nekakvu povijesnu opterećenost, svjedoči znatna folklorna ujednačenost Hrvata i Srba. Kako je još sedamdesetih godina prošlog stoljeća zabilježio Ivan Ivančan, nekoć su se u dalmatinskim »nacionalno miješanim krajevima« Hrvati i Srbi »na sve blagdane hvatali u isto kolo i jednako ga plesali« (Ivančan, 1982: 56, 163). Takvi vidovi kulturne niveliranosti ili bliskosti, koji su se kako vidimo održavali do recentnog doba, ne bi bili mogući da se stoljećima živjelo u »ozračju« etničko-vjerske odbojnosti. Jasno, održavale su se i razlike koje će, s obzirom na stvorenu etničku sliku i političku konfiguraciju, biti dobrom osnovom za stjecanje konfliktne dimenzije hrvatsko-srpskih odnosa.

3. HRVATSKO-SRPSKE RELACIJE

Time što je do vremena otpočinjanja nacionalno-formativnih procesa, mada u sklopu složene državne zajednice s habsburškim zemljama i Ugarskom postojala Kraljevina Hrvatska, što je akumulirala višestoljetno zalaganje feudalnih struktura u obrani vlastitih, a time i hrvatskih državnih pozicija i granica, nužno je vodilo produkciji hrvatske nacionalne svijesti s donekle već određenim političkim značajkama. Jednako tako viševjekovnim posredstvom jezika i katolicizma održavanim vezama među katoličkom populacijom sred. jsl. prostora te posredstvom postignute kulturne integracije već je postojala osnova da se hrvatska nacionalna svijest, kroz odgovarajući vremenski period inkorporira i među tom populacijom, neovisno o tome gdje je obitavala.

S druge strane, pravoslavni živalj sred. jsl. prostora stoljećima je okupljala Pečka patrijaršija (155. – 1766.) čuvajući »sjećanje« na srpsku prošlost, državu dinastije Nemanjića, Srpsku Despotovinu. Slabljenjem značaja patrijaršije, a naknadno i njezinim ukidanjem, tu ulogu preuzima njezin »ogranak«, tj. Karlovačka mitropolija sa sjedištem u Srijemskim Karlovcima, u osnovi na tlu Kraljevine Hrvatske. Ona je pak imala jurisdikcijsku nad ukupnom pravoslavnom-srpskom populacijom Ugarske, Hrvatske, Dalmacije (1828. – 1874.). Također, već 1817. Srbija stječe autonoman status unutar Osmanskog Carstva iz kojeg će 1878. osigurati državnost. Iz tog razloga ni u srpskom slučaju nije bilo pravih prepreka za nacionalno oformljivanje pravoslavne-srpske populacije u srpskom nacionalnom smislu. Trebalo je, kao i kod Hrvata, samo proći odgovarajuće vrijeme da se ta konstitucija odvije. Iznimku je među pravoslavnim življem sred. jsl. prostora predstavljala Crna Gora unutar koje je, sukladno postojanju crnogorske samosvijesti, dolazilo do

ispreplitanja crnogorskih i srpskih etničkih značajki, što će u znatnoj mjeri ostati njezinom posebnosti do danas.

U početnoj fazi nacionalno-formativnih procesa promotorima hrvatske i srpske nacionalne ideje nije bilo posve jasno na koju narodnu masu u konačnici mogu računati. Tako da su i hrvatstvo i srpstvo već u svojim počecima pokušavali steći transkonfesionalni značaj. S obzirom na to da su procesi »nacionaliziranja« trajali, da je trebalo vremena dok se iskristaliziraju odnosi određeni pojavom nacionalnoga, obje su nacionalne ideje postizale kratkoročne i dosegom skromne rezultate u društvenoj sferi »onih drugih«. Stoga je u tom »prijelaznom« periodu bilo očitovanih Hrvata pravoslavaca i Srba katolika, no najčešće u perifernim krajevima i u specifičnim društvenim uvjetima (Banac, 1988: 66, 92). Dugoročno gledano, nije bilo za očekivati da autohtoni slavenski katolik sred. jsl. prostora u okrilju srpstva, esencijalno determiniranog pravoslavljem oblikuje svijest i spoznaje o vlastitoj prošlosti, političkim pozicijama i očekivanjima dok istodobno postoji nacija njegovog jezika i vjere koja, uvjetno rečeno, iz katoličke perspektive »tumači« i definira tu prošlost, pozicije i očekivanja. Jednako tako i u obratnom slučaju. U uvjetima kakvi su bili nisu postojale odgovarajuće pretpostavke da se na tlu koje se u kontekstu hrvatske nacionalne ideje doživljavalo hrvatskim pravoslavna populacija oblikuje u hrvatskom nacionalnom smislu niti je bilo uvjeta koji bi omogućili da se katolici unutar okvira zamišljene Srbije oforme u nacionalne Srbe. Da je jedan od tih procesa postigao željeni rezultat, hrvatsko-srpski odnosi bi stekli bitno drukčiji karakter.

Samo širenje i ukorjenjivanje nacionalne svijesti, mada se primarno odvijalo osloncem na već postojeće društvene i kulturne poveznice, nije se moglo ograničiti tek na oblikovanju spoznaje o pripadnosti. Ono je nužno, sukladno »prirodi« samih nacija, uključivalo identifikaciju i s njihovim političkim, u hrvatskom i srpskom slučaju primarno državotvornim ciljevima. U hrvatskom slučaju, na temelju već ustaljenih zahtjeva iz prednacionalnog razdoblja težilo se tome da se Vojna krajina rasformira te da se njezina prostornost institucionalno inkorporira u sustav Kraljevine Hrvatske (zahtjev do 1871./81.), zatim da joj se pripoje Međimurje, Dalmacija, većinski hrvatski dio Istre s dijelom Kvarnera te grad Rijeka koji se od 1868. nalazio pod upravom Ugarske. Na koncu, hrvatsko je državotvorstvo, što je postalo posebice aktualnim austrijskim zauzimanjem BiH 1878. isticalo i zahtjev za uklapanjem te zemlje u hrvatski državni okvir (Šidak et al., 1968: 95).

Kako je spomenuto, u srpskoj se povijesnoj memoriji trajno održavao spomen, primarno u crkvenim krugovima, na srednjovjekovnu državu. Poseb-

no je inspirativno djelovalo Dušanovo Carstvo koje se prostiralo od Duna-va i Jadrana do Egejskog mora. Oslobodilačkim pokretom i oblikovanjem nacionalne svijesti »aktivirala« se i želja za obnovom srpske države, no ne samo u granicama koje je nekoć imala. Srpska je populacija sada živjela i na znatnom dijelu krajeva zapadno od Drine i sjeverno od Save i Dunava. Takvo je stanje poticajno djelovalo na nastanak ideje o Velikoj Srbiji koja bi osim nekadašnjih srpskih zemalja, među koje se ubrajalo Makedoniju i Crnu Goru, obuhvatila najveći dio današnje Hrvatske (Slavoniju, Banovinu, Kordun, Liku, Dalmaciju) te ukupnu prostornost BiH i Vojvodine (Antić, 2007; Pavličević, 1993: 262-265, 275-277).

Kako se iz prikazanog vidi, obje su državotvorne ideologija, hrvatska u ma-njoj, a srpska u izrazitoj mjeri, odstupale od historijskog prava pri formu-laciji vlastitih državotvornih ciljeva. Hrvatska u pogledu zemalja koje se moglo smatrati izvornom Bosnom (Bosna, Usora, Soli) kao i većih dijelova istočne Hercegovine, a Srbija u kontekstu gotovo svih teritorija u okviru današnje Hrvatske, BiH, Vojvodine. Koje se pak »opravdanje« nudilo za tako postavljene, »proširene«, u srpskom slučaju maksimalističke zahtjeve?

Zapadni dijelovi BiH su do osmanskog osvojenja direktno pripadali Kra-ljevini Hrvatskoj. Stoga su hrvatske vladajuće strukture »oduvijek« težile tome da se ti krajevi oslobode i vrate u hrvatski državni okvir. To se me-đutim nije pravovremeno dogodilo, a u međuvremenu je BiH sve više doživljavana kao posebno tijelo koje je kao takvo došlo u sklop Austro-Ugarske. U tim se prilikama više nije moglo očekivati da se iz tog poseb-nog tijela, koje je do aneksije Austro-Ugarskoj 1908. bilo pod nominalnim suverenitetom Osmanskog Carstva, izdvoje nekadašnji hrvatski državni teritoriji i pripoje Hrvatskoj. S druge strane transkonfesionalna hrvatska ideja težila je tome da se proširi i među Bošnjacima gledajući na njih kao na Hrvate islamske vjere koji bi s Hrvatima katolicima činili većinu u BiH. Opet, činjenica da su se bosanski katolici, kao izravni nasljednici izvornog kulturnog modela srednjovjekovne Bosne identificirali s nacionalnim hr-vatstvom na određeni je način sugerirala da je i Bosna u svom izvornom obliku hrvatska zemlja. Zato su, ali i zbog srpskih presezanja za ukupnom BiH, oblikovani i hrvatski zahtjevi za potpunom inkorporacijom BiH u hrvatski državni sklop. Taj je, razvojem prilika postavljeni i nikad ostva-reni, zahtjev ponajviše pridonio zanemarivanju spoznaje da je četrdesetak posto BiH bilo dijelom hrvatske države i to onim njezinim dijelom na ko-jem je hrvatski živalj u najvećoj mjeri eksterminiran tijekom osmanskih osvajanja (v. Regan, 2003: 127, 143, 164).

Pravoslavna-srpska populacija, kako je već istaknuto, prije osmanskih osvajanja bila je dominantnom u većem dijelu istočne Hercegovine te u dijelu gornjeg Podrinja. To su prostori na koje je srpsko ili crnogorsko državotvorstvo moglo postaviti zahtjeve s obzirom na nekadašnje stanje. No u vremenu u kojem nastaje srpska nacionalno-državotvorna ideja pravoslavni-Srbi predstavljaju znatan dio populacije zapadno od Drine. Po popisu iz 1931., koji pruža sveobuhvatne i relevantne podatke, na tlu što ga zajednički oblikuju današnja Hrvatska i BiH, Srbi predstavljaju 27% ukupne populacije te tridesetak posto svih Srba (vidjeti: Tablica br. 1). Pritom unutar jedinstvenog okvira tih dviju zemalja (107 667 km²) većinski srpska naselja s nenaseljenim gravitirajućim krajevima zauzimaju približno 37% teritorija (vidjeti: Karta br. 1). Također, računalo se kako je moguće kod Bošnjaka razviti srpsku nacionalnu svijest. Da se u tome uspjelo, a držalo se da može uspjeti, ideja Velike Srbije okrenute i prema Zapadu u osnovi bi imala snažnu etničku podlogu, a time i bitan argument za svoju realizaciju. U pokušajima ostvarenja svog državotvornog projekta srpstvo je pokrenulo snažnu propagandnu akciju pri čemu je iz starijih historijskih slojeva »izvlačilo«, svojim ciljevima prilagođene interpretacije o iskonskom srpstvu najvećeg dijela BiH te južne Dalmacije. Zamagljujući pritom činjenicu da jedino srpstvo s kojim se uistinu moglo računati na prostorima današnje Hrvatske i Bosne temeljilo na srpskoj identifikaciji narodnih masa koje na te prostore pristižu u sklopu osmanskih prodora ponajprije iz istočne Hercegovine i zapadne Crne Gore.

Osim manjih ili izrazitih odstupanja od historijskog prava, obje su državotvorne ideje olako prelazile preko toga da muslimanska-bošnjačka zajednica u BiH od svoje pojave, odnosno od islamizacije, funkcionira kao posebna etnička formacija koja je stoljećima bila politički suprotstavljena i identitetno razgraničena od katoličko-hrvatskog te pravoslavno-srpskog ili pravoslavno-crnogorskog »svijeta«. Nju su prilike mogle natjerati na prilagodbu hrvatskoj i srpskoj ideji, no esencijalno je imala vlastite poglede na sebe, svoje interese i na svoje okruženje. Pritom je muslimanska-bošnjačka zajednica bila većinska ili izrazito snažno zastupljena upravo na izvornim bosanskim teritorijima; u sjeveroistočnoj, središnjoj i jugoistočnoj Bosni te u sjeverozapadnim dijelovima Hercegovine.

Sve u svemu, od pojave nacionalnog hrvatstva i srpstva njihovi su se državotvorni ciljevi prostorno preklapali. Iz takvog suodnosa nužno je morala proizići konfliktna dimenzija hrvatsko-srpskih odnosa. Konkretna naznaka mogućnosti takvog razvoja pojavile su se već polovinom 19. stoljeća. Ti-

jekom revolucionarne 1848. – 1849. Bečki je dvor, kako bi pridobio vojvođanske Srbe za konfrontaciju s Mađarima, stvorio teritorijalnu jedinicu pod nazivom »Vojvodstvo Srbija i temiški Banat« kojoj je pridodao i dio Srijema dotad u granicama Hrvatske. Taj, prethodno izuzeti, dio Srijema već je 1860. vraćen Hrvatskoj što izaziva oštru polemiku između vodećih hrvatskih i srpskih krugova o njegovoj pripadnosti (Krestić, 1983: 83-86). Nakon što je Austro-Ugarska 1878. zauzela BiH, iznova se otvara oštar spor, ovaj put oko pripadnosti te zemlje; o tome je li ona hrvatska ili srpska. Riječ je bila o snažnim pokazateljima dubokih državotvornih suprotnosti između hrvatstva i srpstva.

Ono što je poticajno djelovalo na produbljivanju konfliktne dimenzije bio je nejednak odnos snaga između Hrvata i Srba. Hrvati su se u potpunosti nalazili u sklopu Austrijskog Carstva tj. Austro-Ugarske (od 1867.) izvrgnuti pritisku Beča i Pešte, ali i talijanskim iredentističkim aspiracijama. Osim toga, na svojim domovinskim prostorima bili su teritorijalno-politički segmentirani te »pomiješani« sa Srbima i Bošnjacima. U BiH kao izrazita i teritorijalno uvelike disperzirana manjina. U osnovi hrvatsku etnički homogenu političku jezgru sačinjavao je skućeni pojas sjeverozapadne Hrvatske od nekih 15 000 km² (proračun autora prema: Karta br. 1 i Karta br. 3). Također, Hrvati su bili brojčano »slabiji« od Srba. Tijekom 20. vijeka njihov međusobni brojčani omjer na prostorima koje je zauzimala nekadašnja Jugoslavija uglavnom je bio 3,6 prema 6,4 u »korist« Srba (Marić, 1996: 263; Žerjavić, 1992). Takvom suodnosu posebno su pridonijela i masovna, uglavnom prekomorska iseljavanja hrvatskog življa od polovine 19. do početka 20. stoljeća (Žerjavić, 1993: 81). O razmjerima tadašnjih hrvatskih raseoba svjedoči da su posredstvom njih, da su kojim slučajem bile usmjerene prema hrvatskim krajevima opustošenim od Osmanlija svi su ti krajevi iznova mogli biti temeljito (re)kroatizirani.

S druge strane, povijesni je razvoj omogućio Srbima da u najvećoj mjeri sačuvaju svoje predosmanske etničke teritorije. Tako su južno od Save i Dunava te istočno od Drine Srbi sačuvali etničku homogenost i kompaktnost na nekih 52 000 km² (proračun autora prema: Karta br. 1). Tijekom osmanske dominacije Srbija je isto tako bila izložena depopulaciji. Ona je bila masovna u krajevima jugozapadne Srbije i Kosova. No, jugozapadna Srbija je iznova naseljavana pravoslavnim življem iz Hercegovine i Crne Gore tako da je zadržala svoje etnički karakter, osim u slučaju masovno islamiziranog istočnog Sandžaka (Ivić, 1986: 66-67). Njemu susjedno Kosovo nakon depopulizacijskih procesa masovno je naseljavano Albancima

te je steklo albansku većinu. No, riječ je o perifernom i nevelikom srpskom prostoru od nekih 11 000 km². U drugoj polovini 19. stoljeća, u vremenu ubrzanog urušavanja Osmanskog Carstva, a uz podršku Rusije, Srbi na tom svom matičnom i etnički homogenom tlu, poput Grka, Bugara, Rumunja, Crnogoraca uspijevaju uspostaviti vlastitu nacionalnu državu, tj. Srbiju, veličine 48 303 km². Štoviše, u Balkanskim ratovima će je proširiti na sjeverni Sandžak, Kosovo i Makedoniju što će dovesti do njezina uvećanja na 87 780 km² (*Stanovništvo*, 1953: 19; Trgovčević, 2016: 4). Takav je razvoj omogućio Srbima da, za razliku od Hrvata, s mnogo više potencijala vode vlastitu državotvornu politiku. Ta će činjenica imati znatnog utjecaja na daljnji tijek hrvatsko-srpskih odnosa.

Dok su spomenuti faktori pridonosili konfliktnoj dimenziji hrvatsko-srpskih odnosa, dva su činjenična stanja onemogućavala da ona dobije na zamahu. Kao prvo, živjelo se pod uvjetima inozemnog pritiska. Jer u Austro-Ugarskoj je, na prekretnici stoljeća, uz približno tri milijuna Hrvata, živjelo i otprilike dva milijuna Srba. Osim toga i sama je Kraljevina Srbija, u kojoj tada obitava manje od tri milijuna Srba, bila izložena austro-ugarskom pritisku [vidjeti (orijentacijski): Tablica br. 1]. On se među Hrvatima i Srbima intenzivnije doživljavao od dalekosežnih državotvornih ideja kojima inozemni centri i nisu ostavljali prostora za realizaciju. Kao drugo, hrvatske i srpske mase uglavnom još uvijek nisu sudjelovale u političkim procesima. One su bile obuhvaćene razvojem i stjecanjem nacionalne svijesti, iz tih narodnih masa su proizlazili i vatreni zagovornici vlastitih nacionalnih ideja, no one same su još uvijek funkcionirale gotovo u formi prvobitnih zajednica, nepismene, živeći u krajnjem siromaštvu i bez složnije slike svijeta u kojem postoje ("dok je narod ostao u svoj svojoj širini onakav kakav je bio prije 1000 i više godina", Novak, 2004: 124). Dakle, uvjeti nisu bili jednoznačni te nisu dopuštali da konfliktna dimenzija presudno determinira karakter hrvatsko-srpskih odnosa. Štoviše, bili su takvi da su omogućavali i nastanak kompromisima sklonih promišljanja očitovanih, uz ostalo i u artikulaciji, uvelike nerazrađene i raznoliko shvaćane ideje o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba u vidu jugoslavizma (Radić, 1993: 48). No, prilike će se u bitnome izmijeniti raspadom Austro-Ugarske i nastankom jugoslavenske države 1918. Tek kad Hrvati i Srbi, zajedno s ostalim južnoslavenskim narodima, ostanu »sami sa sobom« spoznat će, sada već na općoj razini, dubinu (političkog) rascjepa koji je historijski razvoj stvorio među njima.

ZAKLJUČAK

Do osmanskog prodora i zauzimanja najvećeg dijela jugoistočne Europe postojale su uvelike jasne političke i vjerske granice unutar sred. jsl. prostora. Na zapadu, u katoličkoj sferi nalazile su se Kraljevina Slavonija, Kraljevina Hrvatska i Dalmacija, Kraljevina Bosna te Dubrovačka Republika, a na istoku, u pravoslavnoj sferi Despotovina Srbija i Zeta. Osmanlije su relativno brzo zauzele Srbiju, Zetu i veći dio Bosne te se na tim teritorijima održala glavnina domicilnog življa. Na potezu Klis – Jajce – Doboj – Janja i dalje prema Dunavu uspostavljena je dugotrajna hrvatsko-bosansko-ugarska linija obrane. Nju su Osmanlije u idućih 130 godina pomaknule samo 130 – 150 km zapadnije, tj. na potez Karlobag – Slunj – Karlovac – Sisak – Đurđevac. Tijekom tog svog prodora gotovo su u potpunosti demografski opustošili naknadno zauzete prostore te ih po osvajanju koloniziraju uglavnom pravoslavnim-srpskim življem novoštokavsko-ijekavskog govora porijeklom iz istočne Hercegovine i Crne Gore. Približno u isto vrijeme provode masovnu islamizaciju bosanskog i manjim dijelom hercegovačkog življa čime se stvara osnova za nastanak nove, muslimansko-bošnjačke etničke zajednice.

Osim razaranja, pustošenja i prevjeravanja Osmanlije su indirektno potaknuli i određene, s aspekta suvremene hrvatske nacije, pozitivne procese. Utjecali su na stapanje »ostataka ostataka« (nekadašnje) Slavonije i Hrvatske u jedinstvenu, po hrvatskom imenu prepoznatljivu Kraljevinu, a zatim i na društveno, kulturno, političko i antiosmanskim nabojem motivirano objedinjavanje katoličke populacije sred. jsl. prostora. Time je stvorena odlučujuća pretpostavka da se ta populacija, kad se stvore uvjeti, konstituira u hrvatsku naciju. Dovršetakom oslobođilačkih, protuosmanskih ratova, od kraja 17. do polovine 18. vijeka, okončavaju se znatniji migracijski procesi te se konačno definira etnička slika sred. jsl. prostora koja će biti aktualna praktički do raspada Jugoslavije. Istodobno tim je ratovima glavninom određena i suvremena granica između Hrvatske i BiH.

U odnosu na predosmansko razdoblje vjerska i etnička slika iz korijena se izmijenila. U predosmanskom razdoblju na tlu današnje Hrvatske pravoslavne-srpske populacije praktički nije bilo dok je u BiH prevladavala tek u većem dijelu istočne Hercegovine i u dijelu gornjeg Podrinja. Ukupno niti na 5% teritorija što ga zajednički konstituira današnja Hrvatska i BiH. Sada su pak krajevi većinski nastanjeni pravoslavnim-srpskim življem zauzimali otprilike 37% teritorija oblikovanog od prostornosti tih dviju zemalja. Katolička-hrvatska populacija ostala je većinskom samo na svojim rubnim

zapadnim, sjevernim, južnim teritorijima. Muslimani-Bošnjaci predstavljali su većinu u istočnoj polovini BiH, no znatno izmiješani s katoličkom-hrvatskom i, u većoj mjeri, s pravoslavnom-srpskom populacijom.

Osim što je sukob s Osmanlijama doveo do masovne eksterminacije katoličkog-hrvatskog življa, ponajprije s njegovih središnjih prostora, što oni većim dijelom nisu povraćeni tijekom protuosmanskih ratova, niti habsburška vlast nad obranjenim ili oslobođenim dijelovima Hrvatske uglavnom nije pogodovala konsolidaciji hrvatskih pozicija. Pod tom vlašću veliki dijelovi Hrvatske izuzeti su od ingerencija njezinih institucija te su u formi Vojne krajine izravno podređeni Dvoru. I tako će ostati sve do 1871./81. kad su integrirani u Hrvatsku koju se u međuvremenu, formiranjem Austro-Ugarske 1867. prepustilo mađarskoj dominaciji. Istovremeno Istra i Dalmacija, nakon što su po padu mletačke i francuske uprave došle pod habsburšku vlast, trajno ostaju odvojene od Hrvatske. Po austro-ugarskom zauzeću BiH 1878. u njoj će se i katoličkoj-hrvatskoj populaciji nametati državno poticani projekt bošnjačke nacije. Sve u svemu, osmanskim osvajanjima, pustošenjima, kolonizacijama, vjerskim konverzijama te habsburškim »saplitanjem« Hrvatske stvoreno je jedno po Hrvate teško stanje zatečeno u vremenu konstituiranja hrvatske nacije. U tim prilikama glavni cilj hrvatske nacionalne ideologije bit će usmjeren prema okupljanju hrvatskih zemalja pod habsburškom vlašću u jedinstvenu, samostalnu, ili što samostalniju, Kraljevinu Hrvatsku kojoj se, nakon austro-ugarskog zauzimanja BiH, teži pripojiti i tu zemlju.

Nasuprot tome, Srbi su očuvali glavninu svojih predosmanskih etničkih prostora na kojima u fazi urušavanja osmanske vlasti, poput Rumunja, Bugara, Crnogoraca, Grka uz relativno skromne napore obnavljaju srpsku državnost međunarodno priznatu 1878. Štoviše, uspjeli su se proširiti na sada većinski albanske krajeve Kosova te na Makedoniju. Ujedno, tijekom procesa vlastite nacionalne konstitucije oblikuju ideju Velike Srbije koja bi trebala obuhvatiti i sve prostore koje su Srbi u prethodnim stoljećima naselili na Zapadu, tj. najveći dio današnje Hrvatske i cjelokupnu BiH zajedno s kraljevima nastanjenim Hrvatima i Bošnjacima.

U svakom slučaju, hrvatska i srpska nacionalo-državotvorna ideja od svog su se postanka našle u međusobnom protuslovlju pretendirajući velikim dijelom na iste teritorije. Iz takvog je suodnosa nužno morala proizići konfliktna dimenzija hrvatsko-srpskih odnosa. Nju je dodatno poticalo to što su srpske pozicije bile neusporedivo povoljnije od hrvatskih. Međutim, ta konfliktna dimenzija sve do nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca

1918. nije u prevladavajućoj mjeri determinirala hrvatsko-srpske odnose. Ponajprije stoga što su Hrvati, ali i Srbi, pa i oni u Srbiji, intenzivno osjećali pritisak inozemnih centara te bili sputavani njihovom politikom. Do te mjere da se postojeća protuslovlja pokušavalo nadići i kroz međusobnu suradnju ponajprije idejom jugoslavizma uvelike različito promišljanog u hrvatskim i srpskim krugovima. Osim toga, narodne mase, koliko god postajale svjesne svog nacionaliteta tada su još uvijek u znatnoj mjeri izvan politike, žive u uvjetima znatne zaostalosti u vlastitim ruralnim, izoliranim sredinama. Kao takve nisu bile predisponirane da u uočljivijoj mjeri razaznaju politički karakter hrvatsko-srpskih odnosa te utječu na njihov tijek. Oba ta »amortizirajuća« faktora u bitnome će oslabiti nastankom jugoslavenske države u kojoj će se Hrvati i Srbi, zajedano s ostalima prvi put naći »sami sa sobom«.

Dakle, pojavu konfliktne dimenzije u hrvatsko-srpskim odnosima valja smjestiti u razdoblje oblikovanja nacija i njihovih ciljeva. Osmanlije su svojom djelovanjem tek stvorili, pokazat će se, trajnu osnovu da se ta dimenzija pojavi kad se jednom stvore uvjeti za nju. Pokušaji da se inicijalne oblike te konfliktne dimenzije pronađe u prozelitskim ambicijama katoličke ili pravoslavne crkve nemaju svoje opravdanje s obzirom na to da su one bile plodom crkvene politike omogućene od strane vlasti koje nisu bile rukovođene nikakvim hrvatskim ili srpskim interesima. Pojava konfliktne dimenzije nije vezana ni uz angažman dijela pravoslavne-srpske populacije u osmanskim osvajanjima i pustošenjima ni u njezinu »sudioništvu« u separaciji Vojne krajine. Primarno stoga što je u pustošenjima hrvatskih zemlja sudjelovao i dio katoličkog-hrvatskog življa u osmanskim »redovima« i što je taj isti katolički-hrvatski živalj, rukovođen staleškim interesima i to kao većinski u Vojnoj krajini pružao svoj dio potpore habsburškom Dvoru u njegovu »obračunu« s hrvatskim državnim institucijama. Na koncu i pravoslavni i katolički krajišnici, pa i oni u Dalmaciji, u vremenu kad njihov položaj gubi na značaju i u kojem nacionalno-formativni procesi još uvijek nisu stekli odgovarajuće »ubrzanje«, zajednički se zalažu za inkorporaciju krajeva u kojima žive Kraljevini Hrvatskoj.

PRILOZI

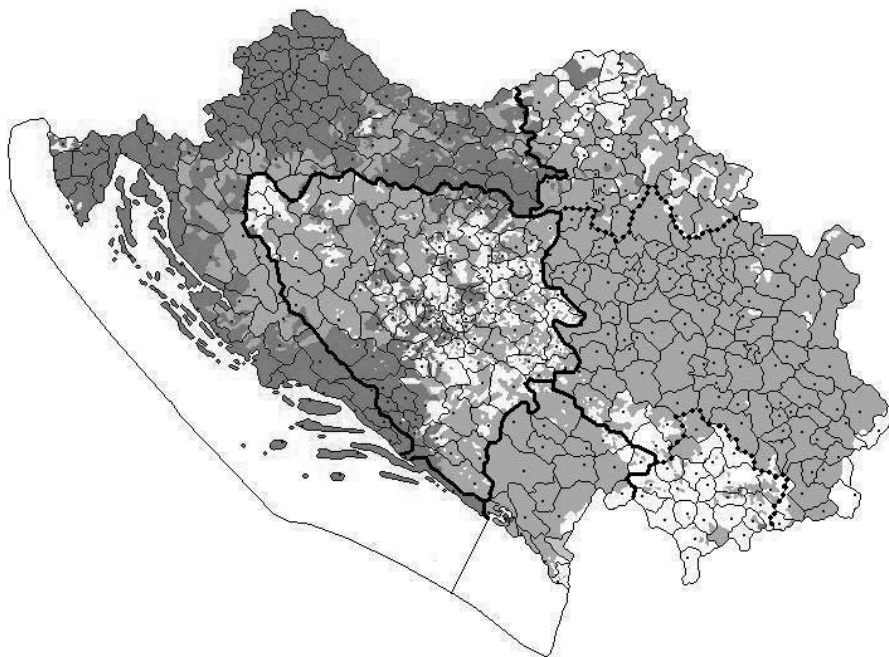
Tablica 1. Broj Hrvata, Srba, Bošnjaka, Crnogoraca po popisu iz 1931. (teritorijalni okviri republika i pokrajina bivše SFRJ)

1931.	stanovnika	Hrvati	Srbi	Bošnjaci	Crnogorci
1 Slovenija	1 144 298	17 408	5291	620	-
2 Hrvatska	3 788 570	2 674 012	636 883	3481	3000
3 BiH	2 322 566	521 733	1 013 023	717 562	2000
4 Vojvodina	1 624 048	130 736	601 492	861	-
6 Uža Srbija	3 550 056	27 843	3 231 463	85 869	14 000
7 Kosovo	552 000	5000	129 000	24 000	21 000
5 Crna Gora	360 000	6000	16 000	50 000	267 000
8 Makedonija	950 000	2000	35 000	40 000	2000
	14 291 538	3 384 732	5 668 152	922 393	309 000

NAPOMENE: 1. u broj stanovnika Slovenije i Hrvatske uračunati su i stanovnici onih teritorija koji su se 1931. nalazili u okvirima Italije, a nakon Drugog svjetskog rata unutar Jugoslavije, tj. Slovenije i Hrvatske; 2. za 1931. samostalno smo procijenili broj Hrvata za kotar Buje na temelju popisa iz 1910. kad je iznosio (broj govornika »srpsko-hrvatskog«) 7,15%. Sukladno tom podatku, 1931. u kotaru Buje (30 207) bilo bi 2159 Hrvata; 3. broj »Srba« u Sloveniji i Vojvodini uključuje Srbe, Makedonce i Crnogorce; 4. broj »Crnogoraca« u Hrvatskoj uključuje Crnogorce i Makedonce; 5. broj »Bošnjaka« u Makedoniji uključuje Bošnjake i znatno brojnije, autohtone slavenske muslimane iz Makedonije.

Podaci prema: Žerjavić, V. (1992). *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Zagreb: Globus, str. 121, 124, 135, 137, 143, 239, 242, 243, 247, 251; *Specialortsrepertorium der Österreichischen Länder, VII. Österreichisch-Illyrische Küstenland, VII. (Volkszählung vom 31. December 1910)*, Wien: Herausgegeben von der K. K. Statistischen Zentralkommission, 1918., str. 47.

Karta 1. Etnički raspored Hrvata, Srba i Crnogoraca po popisima stanovništva iz 1981./1991. godine ²

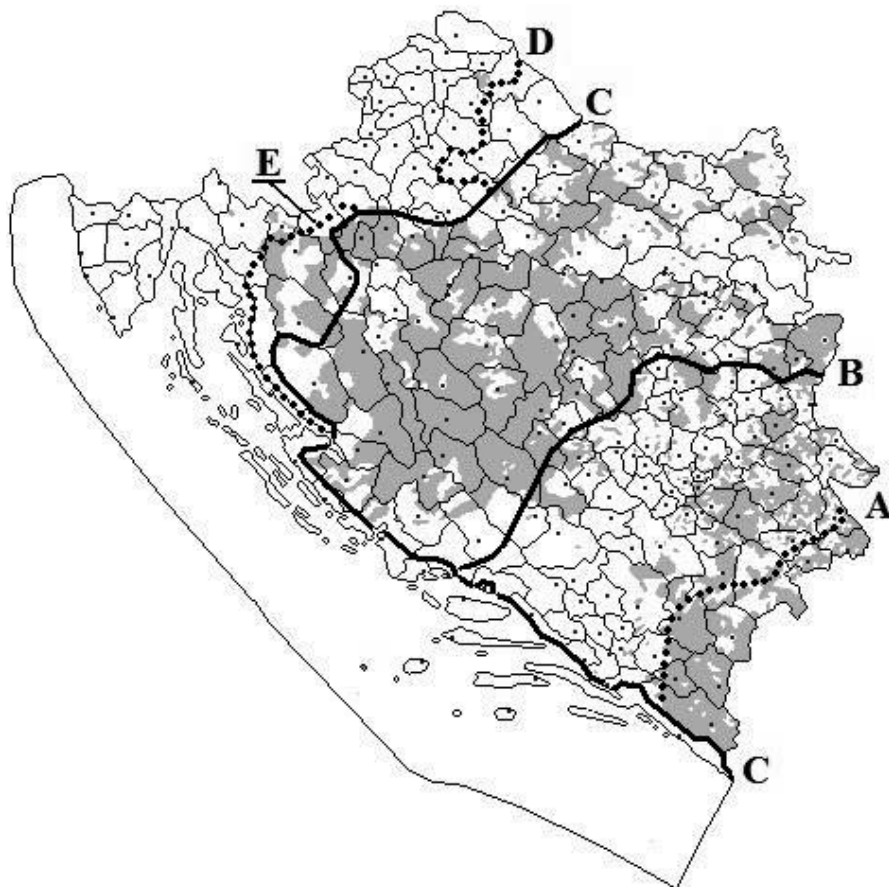

ORIJENTACIJSKI PODACI: 1. tanke linije – granice općina unutar Hrvatske, BiH, Srbije s Vojvodinom i Kosovom te Crne Gore (1981./91.); 2. točke unutar općina – općinska središta; 3. podebljane linije – međurepubličke granice; 4. točkaste linije – granice Vojvodine i Kosova; 5. tamnosivo – većinski hrvatski etnički prostori; 6. svijetlosivo – većinski srpski i crnogorski (Crna Gora) etnički prostori; 7. bijelo – ostale etničke zajednice. NAPOMENA: 1. s obzirom na to da karta ima orijentacijski značaj, da pravoslavna-srpska populacija na tlu današnje Hrvatske i Bosne u najvećoj mjeri potječe s prostora današnje istočne Hercegovine i Crne Gore, crnogorski etnički prostori (primarno u Crnoj Gori) označeni su istom bojom kao i srpski. Dodatni razlog je u tome

² Karte izradio dr. sc. Saša Mrduljaš na temelju podataka: **1. etnički rasporedi u Hrvatskoj (1991.):** Crkvenčić-Bojić, J. (ur.) (1992). *Popis stanovništva Hrvatske 1991. – narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima*. Zagreb: Republički zavod za statistiku Republike Hrvatske; **2. etnički rasporedi u BiH (1991.):** Crkvenčić-Bojić, J. (ur.) (1995). *Stanovništvo Bosne i Hercegovine – narodnosni sastav po naseljima*. Zagreb: Republika Hrvatska – Državni zavod za statistiku; **3. etnički rasporedi u Srbiji (1981.):** Radovanović, S. (1995). *Demographic Growth and Etnodemographic Changes in the Republic of Serbia*, u: D. Hadži-Jovanović (ur.). *The Serbian Questions in the Balkans*. Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Geography; **4. etnički rasporedi u Crnoj Gori (1981.):** Rudić, V. (1995). *The Ethnic Structure of the Population in Montenegro*, u: D. Hadži-Jovanović (ur.). *The Serbian Questions in the Balkans*. Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Geography; **5. predložak za teritorijalni raspored općina i općinskih središta (1981.):** Pojatina, S. (1987). *Veliki geografski atlas Jugoslavije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber; **6. povijesni podaci (granice):** Regan, K. (ur.) (2003). *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«.

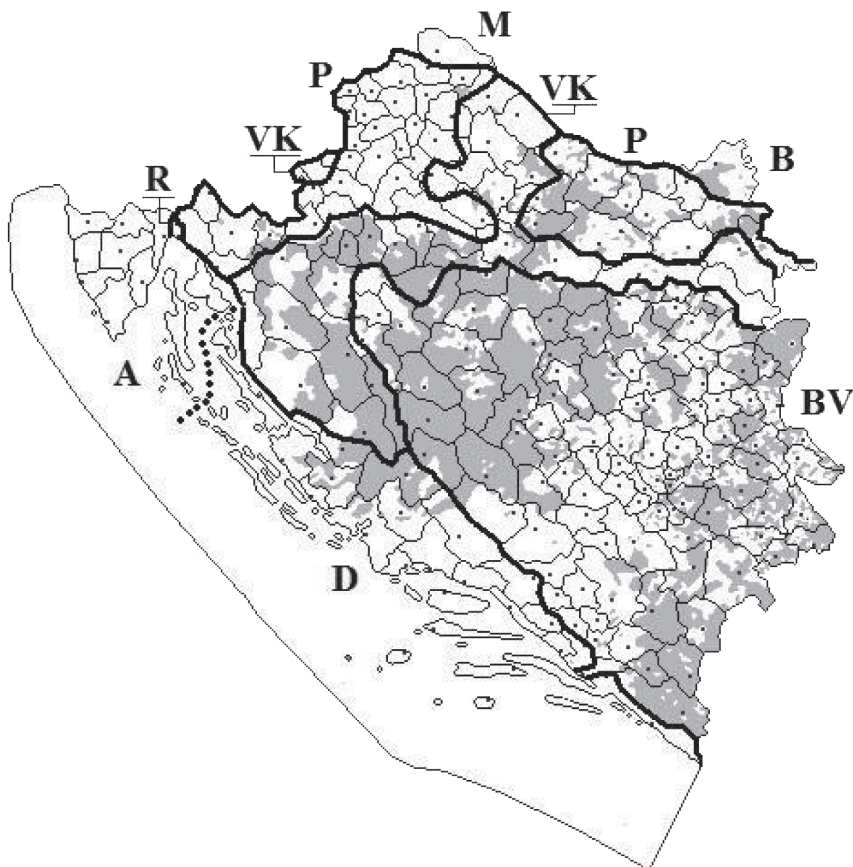
što je u sivim tonovima, na karti malih dimenzija, teško postići nijansiranost koja bi vidno istaknula razlike između hrvatskih, srpskih i crnogorskih etničkih prostora; 2. etnička karta prezentira stanje relevantno za 1981./1991. koje se po pojedinim točkama bitno razlikuje već od onog početkom 20. vijeka. Posebice u kontekstu Vojvodine i Istre. No, ponavljamo da karta ima orijentacijski značaj.

Karta 2. Protuosmanske obrambene linije (15. – 16. stoljeće) na tlu današnje Hrvatske i BiH i geografska pozicioniranost Srba.

ORIJENTACIJSKI PODACI: 1. tanke linije – granice općina unutar Hrvatske i BiH (1981/91); 2. točke unutar općina – općinska središta; 3. svijetlosivo – srpski etnički prostori 1991; 4. bijelo – ostale etničke zajednice (primarno Hrvati i Bošnjaci). POVIJESNI PODACI: 1.»A« – (točkasta) linija do koje je prije osmanskog osvajanja Bosne 1463. pravoslavna-srpska populacija bila većinskom; 2. »B« – obrambena linija prema Osmanlijama 1463./1471.; 3. »C« – (obrambena) linija na kojoj su 1593. zaustavljene Osmanlije; »D« – (točkasta) linija označava granice inicijalne Slavonske vojne krajine (17. stoljeće); »E« – (točkasta) linija označava granice inicijalne Hrvatske vojne krajine (17. stoljeće).

Karta 3. Teritorijalno-politička razdjeljenost prostora današnje Hrvatske u vrijeme između sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.) i ukidanja Vojne krajine (1871./81.)

ORIJENTACIJSKI PODACI: 1. tanke linije – granice općina unutar Hrvatske i BiH (1981/91); 2. točke unutar općina – općinska središta; 3. svijetlosivo – srpski etnički prostori 1991; 4. bijelo – ostale etničke zajednice (primarno Hrvati i Bošnjaci). **POVIJESNI PODACI:** 1. »P« – »Provincijal«, tj. prostori Hrvatske pod ingerencijama hrvatskog bana i Sabora (ugarski dio Monarhije); 2. VK – Vojna krajina (pod upravom austrijskog dijela Monarhije); 3. »D« – Kraljevina Dalmacija (austrijski dio Monarhije); 4. »A« – Austrijsko primorje (dio) u sklopu kojeg se nalaze Markgrofovija Istra s dijelom kvarnerskih otoka (austrijski dio Monarhije); 5. »R« – grad Rijeka pod direktnom upravom Ugarske; 6. »M« – Međimurje, tada integralni dio Ugarske; 7. »B« – današnja Baranja, tada integralni dio Ugarske; 8. »BV« – Bosanski vilajet, tada dio Osmanskog Carstva. **NAPOMENE:** 1. u spomenutom periodu istočni je Srijem bio dijelom Provincijala, odnosno Vojne krajine, no kako nije u sklopu današnje Hrvatske, ne nalazi se ucrtan na karti; 2. u spomenutom je periodu kotar Kotor (Boka kotorska i primorje južno od nje) bio dijelom Kraljevine Dalmacije, no kako taj kotar, tj. njegova prostornost, nije u sklopu današnje Hrvatske, ne nalazi se ucrtan na karti.

LITERATURA

- Ančić, M. (2005). Kasnosrednjovjekovni Stolac, *Povijesni prilozi*, 24 (29): 41-58.
- Antić, Lj. (2007). *Velikosrpski nacionalni programi: ishodišta i posljedice*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga / Hrvatski institut za povijest.
- Banac, I. (1988). *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus.
- Bogović, M. (1982). *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Crkvenčić-Bojić, J. (ur.) (1992). *Popis stanovništva Hrvatske 1991. – narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima*. Zagreb: Republički zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- Crkvenčić-Bojić, J. (ur.) (1995). *Stanovništvo Bosne i Hercegovine – narodnosni sastav po naseljima*. Zagreb: Republika Hrvatska – Državni zavod za statistiku.
- Čoralić, L. (2004). *Kraljica mora s lagunarnih sprudova: povijest Mletačke Republike*. Samobor: Meridijani.
- Čoralić, L. (2009). U okrilju »Privredre« – Mletačka Republika i hrvatski Jadran, *Povijesni prilozi*, 28 (37): 11-41.
- Čubrilović, V. (1959). Seobe i etničke promjene u jugoslavenskim pokrajinama od 15. do početka 19. stoljeća, u: B. Grafenauer i dr. (ur.). *Historija naroda Jugoslavije*, knj. II. Zagreb: Školska knjiga, 840-853.
- Ćirković, S. (1975-1976). Problemi izučavanja etničkih odnosa u srednjem veku, *Prilozi*, 11-12: 267-270.
- Ćirković, S. M. (1964). *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*. Beograd: Naučno delo.
- Đaković L. (1985). *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*. Zagreb: Globus.
- Đurđev, B. (1953). *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Filipović, N. (1976). Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima, *Godišnjak*, 13: 385-416.
- Györe, Z. i Fajfer, A. (2017). Osnovne demografske karakteristike Ugarske prema popisu stanovništva iz 1910. godine, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 42 (2): 89-116.
- Hadrovics, L. (2000). *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Hanák, P. (ur.) (1995). *Povijest Mađarske*. Zagreb: Barbat.
- Hrabak, B. (1997). Muslimani ili Bošnjaci u Staroj Raškoj (Novopazarskom sandžaku), *Novopazarski zbornik*, 21: 265-273.
- Ivančan, I. (1982). *Narodni plesovi Dalmacije (od Trogira do Karlobaga)*, knj. 3. Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske.
- Ivić, P. (1986). *Srpski narod i njegov jezik*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Kann, R. A. (1980). *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*. Los Angeles: University of California Press.
- Kaser, K. (1997). *Slobodan seljak i vojnik : Povojačeno društvo (1754-1881)*, knj. II. Zagreb: Naprijed.
- Klaić, N. (1959). Udio Hrvatske i Slavonije u obrani, u: B. Grafenauer i dr. (ur.). *Historija naroda Jugoslavije*, knj. II. Zagreb: Školska knjiga, 421-425.

- Korać, D. (2007). Franjevci i njihovi samostani u Humu, *Croatica christiana periodica*, god. 31, br. 60: 17-33.
- Krestić, V. (1994). *Iz istorije Srba i srpsko-hrvatskih odnosa*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Krestić, V. Đ. (1983). *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja*. Beograd: Narodna knjiga.
- Kunčević, L. (2017). Etnički i politički identitet predmodernog Dubrovnika od 14. do 17. stoljeća, *Analiz*, br. 55/1: 65-87.
- Kužić, K. (1997). *Povijest Dalmatinske Zagore*. Split: Književni krug.
- Lerotić, Z. (1983). *Nacija*. Zagreb: Globus.
- Lončarić, M. (2018.). Osvrt na kajkavski i štokavske govore Reke kod Koprivnice, *Rasprave*, 44 (1): 299-330.
- Mandić, D. (1990). *Hrvati i Srbi dva stara i različita naroda*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Margetić, L. (1991). Tragedija Petra Zrinskog i Franje Krste Frankopana u svjetlu habsburške politike prema Hrvatskoj, *Fluminensia*, 3 (1-2): 48-52.
- Marić, F. (1996). *Pregled pučanstva Bosne i Hercegovine između 1879. i 1995. godine*. Zagreb: Katehetski salezijanski centar.
- Markulin, N. (2017). Mletačka organizacija teritorijalnih vojnih postrojbi u Dalmaciji od 1684. do 1718., *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 59: 251-287.
- Matasović, R. (2011). Što je srednjojužnoslavenski?, *Jezik*, 58 (3): 81-90.
- Mrduljaš, S. (2008). Veličina etničkih prostora u Bosni i Hercegovini (1991.) i njihova podjela po Daytonskom mirovnom ugovoru (1995.), *Politička misao* (45) 3-4: 221-245.
- Mrduljaš, S. (2012). Brojnost i vjerska pripadnost stanovništva otočnog, primorskog i zagoranskog dijela Dalmacije po popisu iz 1890. godine, *Nova prisutnost*, 12 (3): 361-377.
- Novak, G. (2004). *Prošlost Dalmacije*, knj. 2. Split: Marjan tisak.
- Pavličević, D. (1993). Dva stoljeća velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj 1793.-1993., *Društvena istraživanja*, 2 (2-3): 247-283.
- Pavličević, D. (1996). Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881., u: F. Mirošević (ur.). *Hrvatske županije kroz stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga, 71-97.
- Perović, L. (2017). Srbi i Srbija u novovekovnoj istoriji : Iskustvo sa drugim narodima, u: S. Biserko (za izdavača), *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 202-250.
- Pojatina, S. (1987). *Veliki geografski atlas Jugoslavije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Radić S., (1993). Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu. Zagreb - Sisak – Ljubuški: Consilium - Ogranak Matice Hrvatske Sisak - Ogranak Matice Hrvatske Ljubuški.
- Radovanović, S. (1995). Demographic Growth and Etnodemographic Changes in the Republic of Serbia, u: D. Hadži-Jovanović (ur.). *The Serbian Questions in the Balkans*. Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Geography, <https://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/index.html> (15.06.2024.).
- Regan, K. (ur.) (2003). *Hrvatski povijesni atlas*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Rudić, V. (1995). The Ethnic Structure of the Population in Montenegro, u: D. Hadži-Jovanović (ur.). *The Serbian Questions in the Balkans*. Belgrade: University of Belgrade.

- de – Faculty of Geography, <https://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/index.html> (15.06.2024.).
- Specialortsrepertorium der Österreichischen Landër, VII. Österreichisch-Illyrische Küstenland, VII. (Volkszählung vom 31. December 1910)*, Wien: Herausgegeben von der K. K. Statistischen Zentralkommission, 1918.
- Stančić, N. (2002). *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.
- Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834-1953*. (1953). Serija B, sveska 1, Beograd: Zavod za statistiku i evidenciju N.R. Srbije.
- Szabo, A. (2007). Grof Janko Drašković u doba uspona hrvatske preporodne politike od 1790. do 1848., *Kolo* (17) 3: 46-66, <http://www.matica.hr/kolo/> (15.06.2024.).
- Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D. (1968). *Povijest hrvatskog naroda 1860. – 1914*. Zagreb: Školska knjiga.
- Trgovčević, Lj. (2016). Yugoslavia, u: *International Encyclopedia of the First World War*, Berlin: Freie Universität Berlin, 1-10, <http://www.1914-1918-online.net/index.html> (15.06.2024.).
- Valentić, M. (1971). Vojna krajina, u: M. Krleža (gl. redaktor), *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 8. Zagreb: Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, 522-528.
- Vasić, M. (1967). *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Vasilj, S., Džaja, S.M., Karamatić, M., Vukšić, T. (1993). *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 53-56.
- Vidović, D. (2010). Pregled toponimije jugozapadnoga dijela Popova, *Folia onomastica Croatica*, br. 19: 283-340.
- Žerjavić, V. (1992). *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Zagreb: Globus.
- Žerjavić, V. (1993). Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910-1971, *Društvena istraživanja*, 2 (4-5): 631-656.
- Žerjavić, V. (1993). Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900.-1991. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 25 (2-3): 65-85.

The Origins of the Conflict Dimension in Croatian-Serbian Relations

Saša Mrduljaš

SUMMARY

Prior to the Ottoman incursion and subsequent conquest of most of Southeastern Europe, the central South Slavic region – comprising present-day Croatia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Serbia, and Kosovo – was marked by relatively clear political and religious boundaries. To the west, within the Catholic sphere, were the Kingdoms of Slavonia, Croatia, and Dalmatia, the Kingdom of Bosnia, and the Republic of Dubrovnik. To the east, within the Orthodox sphere, lay the Serbian Despotate and Zeta. The Ottomans swiftly conquered Serbia, Zeta, and a large part of Bosnia, where the majority of the indigenous population remained. In 1463/64,

a long-standing Croatian-Bosnian-Hungarian defensive line was established along the Klis–Jajce–Doboj–Janja axis, extending toward the Danube. Over the following 130 years, the Ottomans advanced this line by only 130–150 kilometres westward, reaching the Karlobag–Slunj–Karlovac–Sisak–Đurđevac axis. As they progressed, they almost entirely depopulated the newly conquered territories and repopulated them primarily with Orthodox Serbian settlers speaking the Neo-Shtokavian Ijekavian dialect, originating from eastern Herzegovina and Montenegro.

Simultaneously, particularly during the first half of the 16th century, they carried out mass Islamization of the Bosnian – and, to a lesser extent, Herzegovinian – population, laying the foundations for the emergence of a new Muslim Bosniak ethnic community.

Alongside destruction, depopulation, and religious conversions, the Ottoman presence inadvertently triggered certain processes that, from the perspective of the modern Croatian nation, may be viewed as positive. It contributed to the unification of the fragmented remnants of former Slavonia and Croatia into a singular kingdom identifiable by the Croatian name, and subsequently stimulated the socio-cultural and political consolidation of the Catholic population across the central South Slavic region, driven by an anti-Ottoman impetus. This created a crucial precondition for the eventual formation of the Croatian nation once favourable circumstances emerged.

With the conclusion of the anti-Ottoman liberation wars, spanning from the late 17th to mid-18th century, major migratory movements ceased, and the ethnic landscape – largely preserved until the disintegration of Yugoslavia – was definitively shaped. These wars also played a key role in determining the contemporary border between Croatia and Bosnia and Herzegovina.

Compared to the pre-Ottoman period, the religious and ethnic composition of the region underwent a fundamental transformation. During pre-Ottoman times, Orthodox-Serbian populations were virtually absent from the territory of present-day Croatia, and in Bosnia and Herzegovina, they were concentrated mainly in eastern Herzegovina and parts of the Upper Drina region – altogether covering less than five percent of the combined territory of present-day Croatia and Bosnia and Herzegovina. By contrast, in the post-Ottoman period, regions predominantly inhabited by Orthodox Serbs roughly accounted for thirty-seven percent of the total area of these two countries. The Catholic-Croatian population remained a majority only in the western, northern, and southern peripheries. Muslims (Bosniaks) constituted the majority in the eastern half of Bosnia and Herzegovina but were significantly interspersed with both Catholic-Croatian and, even more so, Orthodox-Serbian populations.

The conflict with the Ottomans resulted not only in the mass extermination of the Catholic-Croatian population, especially in the central territories – many of which were not regained during the anti-Ottoman wars – but also in unfavourable political developments under Habsburg rule. Large parts of Croatia were excluded from the jurisdiction of its national institutions and were instead administered as part of the Military Frontier, directly under the Imperial Court. This arrangement persisted until 1871/81, when these territories were reintegrated into Croatia, which, in the meantime, had been subordinated to Hungarian rule following the Austro-Hungarian Compromise of 1867. Simultaneously, Istria and Dalmatia – having come under Habsburg control after the fall of Venetian and French rule – remained perma-

nently detached from Croatia. Following the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, a state-sponsored project promoting a distinct Bosniak national identity was imposed, including upon the Catholic-Croatian population. In sum, Ottoman conquests, depopulation, colonization, religious conversions, and the weakening of Croatian autonomy under Habsburg authority created an adverse context for the emergence of the Croatian nation.

Under these conditions, the central aim of Croatian national ideology became the unification of all Croatian lands under Habsburg rule into a single, autonomous or semi-autonomous Kingdom of Croatia. After the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina, efforts were made to incorporate these territories as well.

In contrast, the Serbs managed to preserve the core of their pre-Ottoman ethnic territories, where, during the decline of Ottoman rule, and in a manner similar to the Romanians, Bulgarians, Montenegrins, and Greeks, they reestablished a Serbian state, internationally recognised in 1878. Furthermore, they succeeded in expanding into the majority-Albanian areas of Kosovo and into Macedonia. During their national consolidation, the idea of a Greater Serbia emerged, aiming to encompass all territories historically inhabited by Serbs, particularly in the West, encompassing much of present-day Croatia and the entirety of Bosnia and Herzegovina, including areas inhabited by Croats and Bosniaks.

Consequently, Croatian and Serbian national state-building projects have been in fundamental opposition from their very inception, with overlapping territorial claims. This inherently generated a conflictual dimension in Croatian-Serbian relations. The disparity in national positions further intensified this antagonism, as the Serbian advantages far outweighed those of the Croats. Nevertheless, this conflictual dimension did not predominantly shape Croatian-Serbian relations until the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes in 1918.

This delay can be attributed primarily to the influence of foreign powers, which exerted significant pressure on both Croats and Serbs, particularly those in Serbia, thus constraining their political actions. Consequently, efforts were made to transcend existing antagonisms, notably through cooperation based on the idea of Yugoslavism, although this idea was interpreted quite differently in Croatian and Serbian circles. Furthermore, while the general population was becoming increasingly aware of their national identities, it remained largely politically disengaged, living in rural, isolated, and underdeveloped settings. As such, they were ill-equipped to recognise the political nature of Croatian-Serbian relations or to actively shape them.

Both of these “buffering” factors would weaken significantly with the formation of the Yugoslav state, in which Croats and Serbs – alongside others – would, for the first time, find themselves “alone with each other.”

Therefore, the emergence of the conflictual dimension in Croatian-Serbian relations must be placed within the broader context of nation formation and the pursuit of respective national goals. The Ottomans merely laid the structural groundwork, which would prove enduring, for the eventual emergence of this conflict. Attempts to trace the origin of this antagonism to the proselytising ambitions of the Catholic or Orthodox Church are unsubstantiated, as such efforts were products of ecclesiastical policies sanctioned by state powers with no connection to Croatian or Serbian national interests. Similarly, the conflict cannot be traced to the involvement of parts of the Orthodox-Serbian population in Ottoman conquests or their role in the separation

of the Military Frontier. This is primarily because segments of the Catholic-Croatian population also participated in Ottoman campaigns, and the same population, motivated by class interests and forming the majority within the Military Frontier, supported the Habsburg Court in its confrontation with Croatian state institutions. Ultimately, both Orthodox and Catholic frontiersmen, including those in Dalmatia, jointly advocated for the incorporation of their regions into the Kingdom of Croatia during a time when their military significance was waning and national-formative processes had not yet fully gained momentum.

KEYWORDS: Croats, Serbs, Ottoman Empire, Croatian-Serbian relations, conflict.

